

שיחה עם יונתן רוטש

מראיין: מנחם בן. קול ישראל, 12.03.1976.

בן: יונתן רוטש, אתה ידוע בעיקר כמשורר וכאדם פוליטי בעל תורה-פוליטית. איפה בעצם מרכז הכובד של ההתעניינות הרוחנית שלך?

רוטש: זו שאלה קשה מאוד. אני לא בטוח שהמילה פוליטיקה היא המתאימה, אף על פי שאני עוסק במידה מסוימת או נותן את דעתי במידה די רבה לעניינים אלה. בעצם אני נותן את דעתי לשאלות יסוד של הווייתנו... ברור שהן נוגעות בפוליטיקה. בין השאר הן נוגעות גם ב... אם אתה רוצה... מחקרים שלי, זה אומנם תחום שלא הזכרת... זה תחום שעסקתי בו די מעט אך בכל זאת עשיתי כמה דברים.

בן: נדמה שבאיזשהו אופן, אף על פי שעשית דברים נפלאים בשירה וכו'... זה בכל זאת לא במרכז ההתעניינות שלך וכלפי זה מופנית בעצם השאלה שלי.

רוטש: זה בהחלט לא, זה יותר חוּפָּה מאשר כל דבר אחר, זה דבר אישי. בין השאר אני... נוגע גם בשאלות... של הווייתנו... או בשאלות, אם אתה רוצה אפשר לקרוא להן, בדוחק, פוליטיות, אבל בעיקר אלה שאלות אישיות לגמרי שאינן נמצאות במרכז הווייתי הרוחני.

בן: יש עוד מימד מסוים לעניין, אם למדוד את הפעילויות השונות שלך בקנה מידה של הצלחה ואי-הצלחה, במובן של קבלה או אי קבלה חברתית, ניתן לומר שהשירה שלך הצליחה מאוד, התקבלה מאוד בציבור. איך אתה משקיף על מידת ההצלחה, או על מידת הקבלה, של התורה הפוליטית שלך בציבור?

רטוש : ראשית, מידת ההצלחה של השירה היא קצת מסויגת. זאת אומרת, קודם כל, התחילו נאמר פחות או יותר להכיר בי חוץ מבחוג מצומצם... כעבור שנים ארוכות מאוד ובגיל די בוגר. נאמר התחילו לכתוב עלי רק אולי בשנות החמישים... ואולי לא כל כך המוקדמות... באופן שההצלחה הזאת היא מפוקפקת מבחינה אישית. זאת לא הצלחה שסייעה לי. ומדוע היא הצליחה, ובתחום הרעיוני או כפי שאתה קורא לזה, פוליטי, זה הצליח פחות? זה שייך ל"ליסנסיה פואטיקה", זאת אומרת ה... לא שלי, של הציבור. זאת אומרת שלשירה סולחים הרבה יותר מאשר לגישה הרעיונות-מעשית שאיננה בדיוק בקו המקובלות.

בן : אולי אני אדחק בכך עוד דחיקה אחרונה בעניין הזה, אתה לא כותב שירה באופן רצוף, נדמה לי שפעם אמרת בראיון שאתה כותב בעונות מסוימות. עכשיו... העונות האלו הן לא מעין עונות פריחה שלך, בעיניך?

רטוש : קשה לי לומר... לפעמים זה עונה של מצוקה. זה לא... אין לזה שום הגדרה מדויקת. תלוי מהם השירים.

בן : אתה דיברת על כך שההצלחה לא סייעה לך. אולי נעסוק קצת במונחים של הצלחה במונח החברתי והאישי? במשך רוב שנותיך עסקת לפרנסתך במלאכות מסוג תרגום למשל...

רטוש : תרגום, עריכה, הגהה...

בן : ...שאוּלֵי לא היית עוסק בהם...

רטוש : ודאי לא, כמעט לא...

בן : ...אילו היה זמנך בידך?

רטוש : יש אנשי רוח, שנוהגים לקרוא להם לפעמים אנשי חצר, ולהם אין בעיה בשום משטר שהו... ואם לדבר על מי שאיננו הולך למוסכמות... אני חושש שאין לזה שום תקנה, מפני שתמיד צריך להיות איזה ממסד או איזה

אנשים שיעמדו בראש כל משטר שהו. ומי שאיננו הולך, אני מדבר... בלי
הבדל איזה... זה יכול... וועד של איזה פועלים או וועדים של בעלי מקצוע
שונים או ממשל... אין לזה הבדל, אך מי שאיננו הולך בתלם... אז הוא בכל
משטר שהו לא יזכה לסיוע. לגמרי פשוט, לכן אני חושש שלאנשים כמותי
אין תקנה בשום משטר שהוא.

בן : אולי אתה מוכן... לא דווקא במשפט אחד, אבל באופן תמציתי כלשהו,
להגיד מהי בעצם התורה הכנענית?

רטוש : זה דברים פשוטים מאוד. יש לזה שני יסודות. שבארץ קמה, כמו
בכל ארצות העולם החדש במאות השנים האחרונות, קמה אומה חדשה
שבניה הם בני מהגרים אבל היא אומה חדשה, איננה שייכת להשתייכותם
של המהגרים. עכשיו האומה הזאת קמה בלשון העברית ובארץ, בארץ
העברים הקלאסית... ולכן היא... במסגרת הגיאוגרפית של ארץ העברים
הקלאסית, ולכן זאת היא אומה עברית חדשה.

בן : אם מדובר על אומה עברית שלא מקיימת זיקה של זהות עם הדבר
שאתה נגיד קורא לו העדה היהודית או ה... או ה...

רטוש : אפשר להגיד גם עם...

בן : או העם היהודי...

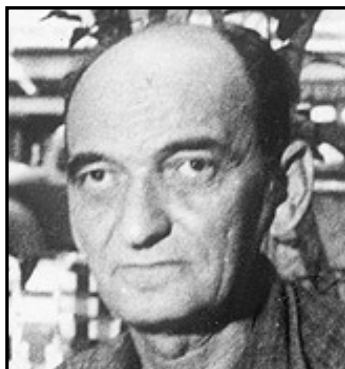
רטוש : יש גם עם הסוחרים, ועם האופים ועם ירושלים... יכול להיות גם
עם יהודי אבל אין לזה משמעות.

בן : טוב, בפועל אני יודע למשל שהצעת מעין... תחת חוק השבות, חוק
הגירה כללי על פי קני מידה של אינטרסים מקומיים, זאת אומרת...

רטוש : התאמתו של הפרט המדובר זה, כמובן...

בן : התאמתו של הפרט המדובר למקומו. איך היית נוהג... אז זה אומר... ברור שזה נועד לווסת או לקזז את בואם של נגיד... חלכאים ונדכאים למיניהם לארץ. איך היית מתייחס לחלכאים ונדכאים יהודיים שהיו רוצים לבוא לארץ על פי חוק הגירה שהוא איננו חוק שבות?

רטוש : השאלה היא אם הם מתאימים לארץ, אם הם מביאים לה תועלת או לא. חלק גדול ממקרי הסעד שלנו או מעיירות הסעד שלנו זה פרי שהביאו... עליה סלקטיבית של מקרי סעד, והם מכבידים על התקציב על הכלכלה על החברה ועל כל מה שאתה רוצה בארץ... והם לא היטיבו את מצבם, הם היו מקרי סעד שם ומקרי סעד פה, לאף אחד לא... ברגע שיש פה הגדרה עצמית

רטוש

של לאום אז הוא איננו חייב שום דבר לאחרים אלא על בסיס הומניטארי. בסיס הומניטארי זה בסיס אנושי, בסיס אנושי כללי. אם יש למישהו בן דוד... זה סיפור אחר, על בסיס משפחתי... אבל אל תגניב לי את ההזדהות עם היהדות העולמית, שרובה איננה נמצא כאן, רובה איננו רוצה לבוא הנה. אתה יכול להיווכח בזה לאורך כל הזמנים החדשים לפחות, מיהדות גרמניה היגרו מגרמניה רק מחצית היהודים שהיו שם. מהמחצית הזאת הגיעו הנה רבע. מאלג'יר... שהם הייתה להם אפשרות קלה לעבור לצרפת, כמעט איש לא בא הנה. באו לצרפת, לקנדה הצרפתית אולי קצת לארצות אמריקה הלטינית. אז אתה רוצה לפי אותו הסיפור שבא שליח, שליח עליה מה שקוראים... בא אליו איזה יהודי אלג'ירי שבא לצרפת וביקש לסדר את בנו. היה לו בן אחד לא כל כך מוצלח, קצת מה שקוראים פסיכי בלשון מדוברת, או פשוט מפגר. אז הוא רצה לסדר אותו באיזה מוסד בארץ... ככה נקשרו הקשרים... בסוף שואל אותו השליח, אולי גם אתה תבוא? אז הוא אומר: מה אני פסיכי?

בן : כמי שדבק בתורה הכנענית עשרות שנים, ברור למדי שלא שינית במשך כל אותן שנים את המסד הבסיסי של הדעות שלך. עצם התופעה של

אדם ששום רעידת אדמה חברתית או רוחנית משום סוג לא שינתה את דעותיו היא בוודאי מרתקת.

רטוש: אני לא יודע מה פה יש מרתק. אני הגעתי לדעות האלה בצורה מגובשת וסופית בערך בגיל שלושים. אחרי הרבה שנים של גישושים והתלבטות... אני לא מבין מה צריך... מה אפשר לשנות פה בגישה היסודית והבסיסית.

בן: כן, זהו, דווקא משום שבמשך... בכל זאת אני מכיר כמה אנשים שמאז גיל שלושים שינו כמה פעמים את הזהות הרוחנית שלהם.

רטוש: אז אולי הם אנשים לא כל כך יציבים.

בן: בואו נעבור לענייני שירה, זה אולי תחום יותר מנחם ויותר נסלח.

רטוש: בבקשה

בן: אפשר לומר שיש איזה קו חיצוי ברור מאוד בין שתי תקופות בחייך כמשורר. אם לנסות ולתאר את ההבדל הזה, אז נגיד שתקופת 'יוחמד', 'חופה שחורה', 'בארגמן', היו מין תקופות של... חמדה לשונית גדולה... מקודם אמרת שאתה לא תמיד כותב מתוך שמחה לפעמים אתה כותב מתוך מצוקה, השירה הזאת של 'יוחמד', 'חופה שחורה' וכו' נראית כשירה שנכתבה באמת מתוך שמחה גדולה באיזשהו אופן. מכל מקום, אחרי זה, החל מ'צלע', ניכרת באמת איזה מין השתנות מאוד חריפה... באמת סוג של שבר כזה. הלשון נעשתה נגיד הרבה יותר פשוטה וגם השם 'שירי ממש' מאוד מאפיין את כל התקופה... את כל השנים האלו... מעיין התעניינות בממש הרגשי, מין כתיבה בלשון מאוד ממשית, באופן לגמרי חדשני.

רטוש: תביט, 'שירי ממש' הם כמעט שירים שאומרים שכל היש אין בו ממש. על כל פנים יש בהם הרבה מאוד מן הנימה הזאת... אולי אני לא מגדיר את זה נכון אבל אני חושב שאתה מבין אותי. עכשיו, אולי... ביחס ללשון, אם תרשני... אני אקרא לך מתוך 'שירי ממש'. מותר?

מוֹסְרוֹת

לְדַעַבְרֵי
עִם חֲשֵׁכָה וְצַנְתָּ עָרֵב
מִתְפַּח
בְּאֵימַת הַלֵּילָה
הַיּוֹרֵד בְּאֶכְפוֹ עַל הַגֶּן
וְעַל הָעֵץ אֲשֶׁר
בְּתוֹף הַגֶּן
וְעַל הַנְּעָר הַנֹּצֵב קְשׁוֹר בְּהֶאֱחָז בְּצַפְרֵן וְשֵׁן
אֶל עֵץ חַיִּי כָּל שְׁחֹק
הַנְּעָרִים בְּדִהְרֹת אֲבִירִים
שׁוֹעֲטִים בְּרָמָה
בְּקֹרָא דְרֹר
בְּהִתְפָּרֵץ מִתְלַהֲמִים יַחְדָּו בְּדַעַת
נֶפֶשׁ חוֹרֵין מְסוּרָה בְּמוֹסְרוֹתֶיהָ
לְנֶצֶר
אֶת קוֹל הָאֱלֹהִים
הַמְהַלֵּךְ בְּקוֹל עֲנוֹת
אֵימָה
וְחִלּוּשָׁה
וּמְנָת
וְרַעַשׂ קוֹל דְּמָמָה דְּקָה
הַמְרַחֶפֶת
בְּרֵן יַחַד כּוֹכְבֵי עָרֵב
וְהִרְוִחַ תֵּךְ בְּשׁוֹכוֹת
וְכָל הַחַיִּי יִפְצַח אֶת אוֹבוֹתָיו –
בְּנִסָּר בְּלֵילָה –

ביחס למקורות הלשוניים שלי... הם בעיקרו של דבר... מקור אחד זה הלשון העברית החיה. הלשון העברית החיה יש לה שתי תקופות, יש לה תקופה הקלאסית, זה התנ"ך, בעיקר התנ"ך, לא רק התנ"ך, אבל כשהייתי

ילד הכרתי את זה רק דרך התנ"ך. והלשון המדוברת, וזהו התחום שלי, לגמרי פשוט.

בן: בשעתו, כשהופיע הספר 'חופה שחורה', דיבר בך איזשהו מבקר כמין... זה כמו בן נשמע לגמרי משעשע... דיבר בך כמין חקיין של שלונסקי.

רטוש: אפיגון.

בן: אפיגון של שלונסקי.

רטוש: הסגנון של דבריו היה, שאם לשלונסקי עוד יש... איכשהו או בדוחק, אינני זוכר את המילה, מקום, אבל לאפיגונים שלו ודאי שאין.

בן: עכשיו, טוב... ברור לגמרי שזה נשמע כמין בדיחה מתוך איזה עידן של תמימות מוחלטת... בתחום של קריאת שירה.

רטוש: זה לא תמימות. זה פשוט איש מעולם אחר.

בן: איש מעולם אחר, זה תמיד... תמימות זה תמיד ארץ אחרת... אבל מה שרציתי לשאול, האם באמת נגיד... לך, כקורא, הופעתו של שלונסקי הייתה משמעותית, הרי בסופו של דבר משורר צומח מתוך נוף לשוני מסוים.

רטוש: ברור... ברור... ברור...

בן: אז איך באמת אתה משקיף על תרומתו של שלונסקי?

רטוש: אני הכרתי אותו כשהייתי בן 17 והוא עשה עלי רושם... ספריו הראשונים... אחר כך לא... שלונסקי, אצ"ג, ועוד גדולים אחדים... תרגומי שירה של ז'בוטינסקי... זה הכל יצא כשאני הייתי בגיל בערך 17.

בן: לאנשים מסוימים לפחות נדמה... שרק בשנים האחרונות... זה למשל ניכר בשירה... רק עכשיו נוצר סוג מסוים של לשון תקנית בשירה. זאת אומרת, הרבה מאוד משוררים חדשים או צעירים כותבים בשפה מדוברת שהיא איכשהו שפת השירה הטבעית שלהם. דבר שלא היה קיים בעברית במשך כל השנים... ואולי זה אחד הסימנים לזה שהעברית הגיעה לסוג מסוים של בשלות. כללית, העברית היום נראית לך במצב כללי טוב מין העברית של לפני 30 שנים שנה נאמר?

רטוש: כמובן, אבל במצב רע מאוד. זאת אומרת...

בן: מה המסמנים של המצב הרע של העברית היום?

רטוש: קודם כל מספר המילים הזרות. אני עשיתי, אתה יודע שאני עוסק קצת בבעיות של מילים, אני מזדמן לי כמה פעמים... בהבדל של שנים... לעבור על עיתון... נאמר עיתון רגיל או עיתון של יום שישי ולסמן ולספור את מספר המילים הזרות. ביום שישי יש בדרך כלל כ-400 מילים זרות. בעיתון אחד. בגיליון. ביום חול כ-300 מילים. בדרך כלל... מקובלות ונפוצות... יש אומרים 5000 יש אומרים 7000 מילים לועזיות זה הרבה הרבה יותר ממה שלשון יכולה לעכל וממה שאפשר לסבול בכלל, מפני שזה מעקם. למשל אין ספר מדע עברי שכתוב בסגנון יפה. מדוע? מפני שיש שם מילים לועזיות. אתה עושה... אתה למשל עושה רבולוציה, אני משתמש במילה רבולוציה... שאני חושב שלפני כמה עשרות שנים היא לא הייתה קיימת בעברית, לא היו אומרים מהפכה... לפעמים היו משתמשים בזה, אבל המילה הרגילה הייתה רבולוציה. אבל עכשיו יש לך אבולוציה... ויש לך אין סוף של מילים. לא סתם מילים טכניות אלא מילים יסודיות של מחשבה, של מושגי יסוד במחשבה. מחשבה נורמאלית של יומיום. ולכן העברית במצב רע מאוד כל זמן שהיא לא מקיאה את רובן הגדול של המילים האלה... מחליפה אותם במילים... במושגים עבריים... אבל זה דבר שאפשר לשוחח עליו כמה שעות ולכן בוא נפסיק עם זה.

בן: לדעתך חל פחות במעמדו של המשורר העברי בארץ? זאת אומרת דיברנו על מה שקרה לעברית. מה קרה למעמדו של המשורר העברי? מה

קרה למעמדה של השירה? למשל אמיר גלבע, המשורר אמיר גלבע אמר ברגע מסוים שאחרי מלחמת ששת הימים הוא כמה שנים לא יכול היה לכתוב שירה, כי הוא חשב שאיכשהו אין הד לשירה בשנים שאחרי מלחמת ששת הימים.

רטוש: אינני סבור ש... אצלי על כל פנים היו הרבה שנים שלא כתבתי שירים, אבל זה תמיד מסיבות אישיות. או שלא היה לי מה לכתוב... אבל בדרך כלל היה לי עניין אחר לענות בו ולכן לא הייתה דעתי פנויה לזה. אני לא סבור שזה ככה. אני חושב שתמיד למשורר יש מקום מוגבל, מספר קוראיו מצומצם, חוץ מאשר אם...

בן: טוב... אבל אני מדבר על המעמד של ביאליק, של אורי צבי גרינברג, בתקופות מסוימות, זה דומה למעמד של איזה משורר כיום?

רטוש: בסדר... זה לא שייך לגמרי לשירה... טוב... דעתי על ביאליק היא עניין לחוד. אבל ברור שהשירים שבהם הוא קנה את עולמו ואת מעמדו, אלה הם השירים הפחותים ביותר שלו. מכל בחינה ספרותית שהיא, ולכן אין לזה שום קשר. אורי צבי גרינברג מעמדו היה גדול לא מפני השירה שלו אלא מפני... בתקופה הראשונה מפני... מפני... שהוא דיבר על... על... פחות או יותר על מרד או על דברים דומים לזה.

בן: אתה בעצמך הגדרת אותו כגדול השירה... במאמר מסוים, את אורי צבי גרינברג.

רטוש: אני מסכים, אבל לא בזכות זה הוא הגיע למעמד במידה שהוא הגיע למעמד. הוא הגיע מפני התכנים שלו. אם הוא היה כותב את זה בפרוזה, והוא גם כתב את זה בפרוזה לעיתון, אז גם כן היה לו מעמד. ואחר כך מפני שהוא כתב על הדבר שנגע לו מאוד מאוד באופן אישי, על השואה. אז הוא נתקבל כבר בחוגים הרבה הרבה יותר רחבים בזכות השואה.

בן: הזכרת את ביאליק ואת מעמדו של ביאליק... הקו שמוליך מכאן לשאלה הבא הוא מאוד שקוף. מה דעתך על מערכת החינוך בארץ בכלל

ועל מתכונת החינוך הספרותי בפרט, כולל הסופרים הנלמדים, הנושאים הנלמדים, שיטת הלימוד?

רטוש: טוב, אני במילה אחת יכול להגדיר את זה... שזה הוא... זה לבנטיניות... במלוא מובן המילה. מה זה לבנטיניות? לבנטיניות... ה... פֶּלַח במזרח הוא איננו לבנטיני... לבנטיני... המושג המקורי של המילה – זהו בן של אפנדי או בן של תגרן שלומד צרפתית, מתחנך על המושגים, כביכול בבית הספר, על מין תודעה הומניסטית צרפתית וחי בתוך חברה שאין בה שום דבר מתוך זה. הרבצת התודעה היהודית מגדלת לבנטיניות מובהקת. חינוך שאין לו שום קשר עם המציאות, עם ההווה, עם החוויות.

בן: היית בתקופה מסוימת מוחרם מאוד, או מוחרם למדי, בתחומים שכללו גם את תחום השירה, ולפחות לגבי השירה זה הלך והתפוגג... זה הולך ומתפוגג במשך השנים...

רטוש: נו באמת... יש עיתון מסוים למשל, ששם מקפידים לא לכתוב על שום ספר שירה שאני מוציא.

בן: וזה מתוכנן אתה חושב?

רטוש: תביט, אם יצאו במשך שנה וחצי חמישה ספרי שירה שלי ושם לא היה על אף אחד מהם, אז קשה לי להניח שזה מקרה.

בן: בכל זאת, ברור שההחרמה שלך היא בתהליך מסוים של התפוגגות... זה דבר וודאי.

רטוש: כן...

בן: על פי ההתרשמות שלך, אתה חושב שהארץ נעשתה, כללית, לאו דווקא בקשר אליך, פחות מחרימנית, יותר סובלנית, במהלך עשרות השנים האחרונות?

רטוש : כן, אבל לא לשבח, אלא לגנאי. זה פחות איכפת להם. פשוט פחות איכפת להם לכן הם פחות מחרימים. זה לא מתוך חיוב... מתוך שהם יותר סובלניים או יותר פתוחים. הם יותר אדישים.

בן : יש לך איזה עצה... עצת-התייחסות לאדישות הזאת, זאת אומרת... אתה בעד אותה פתיחות אדישה רוחנית שיש בארץ, או בעד סוג מסוים של אי דמוקרטיה, או נהלים פחות דמוקרטיים או פחות פתוחים ?

רטוש : אני בעד פתיחות לא מתוך אדישות. אגב, הזכרת, אינני יודע לאיזה צורך, אבל כיוון שהזכרת את המילה דמוקרטיה... אז אני מסופק מאוד אם בארץ יש דמוקרטיה. הכלל הראשון של דמוקרטיה, יישום היסודות שלה זה... אין כסף בלי נציגות. עכשיו, בידי המשטר שלנו בארץ... ממתי שאתה רוצה... הרבה זמן מלפני היות המדינה... יש בידי המשטר, שבעצם צריך לקרוא לו אוליגרכיה... להגדיר אותו בתור אוליגרכיה, יש כסף שנאסף מכל מיני מקורות בחוץ לארץ, שלמעשה אין עליו פיקוח... ולכן המשטר איננו תלוי בציבור, ולכן המשטר, כמובן, משתדל שהציבור יהיה תלוי בו. והכסף הזה, הנאסף שלא מאזרחי הארץ, נמצא בידי... נקרא לזה ממסד... אבל זה ממסד אני מתכוון לא רק ל... לקואליציה... והוא משתמש בו, אם במישרין ואם בעקיפין, כדי לקנות אנשים או לכבול אנשים, להשפיע על אנשים או להטות אנשים, לכן כל השאלה של הדמוקרטיה בארץ היא שאלה שטעונה עיון רב מאוד.

בן : אתה יודע, וירג'יניה וולף... הציעה כל מיני עצות למשורר צעיר, כמו, למען השם, אל תפרסם שום דבר עד גיל 30, אותו גיל שאתה אומר שהוא היה בעצם הגיל שבו התחלת לפרסם את השירים שלך שאתה שלם איתם גם היום.

רטוש : אני שלם גם עם שירים אחרים.

בן : גם שירים שפרסמת לפני גיל 30 ?

רטוש : אני הייתי מציע לו לא לשאול אותי. אם הוא משורר טוב באמת, אז הוא יכתוב... ויעשה מה שהוא רוצה בלי לשאול אותי. אם הוא זקוק לשאול אותי, אז שיחדל לכתוב. אם הוא יקבל את העצה הזאת... אם הוא יקבל את העצה הזאת, אז באמת ראוי לו שיפסק, ואם לא אז שלא ישאל שאלות כאלה.

בן : אחד הדברים הבולטים מאוד בשירה שלך, זה ההתייחסות לכל מיני אלמנטים של קודש?

רטוש : אני הייתי קורא להם סמלים פשוט...

בן : בכל זאת, בכל זאת, אני חושב שלקוראי השירים שלך די ברור שהמעורבות הרוחנית שלך בשאלות דתיות היא לגמרי עזה.

רטוש : אני אינני איש דתי.

בן : לא היית אף פעם?

רטוש : לא. אני לא מבין בכלל על מה אתה מדבר. אם אני למשל... מהשיר שאני קראתי יש שם... בעל הברק או אשר המבורך או עשתרת, כל אלו הם סמלים ברורים מאוד שיש להם משמעות ברורה מאוד בתור סמלים. זה שהם שימשו בדת אי פעם... זה לא גורע מסמליותם, להפך, זה מוסיף על כוח הסמל שלהם, אך אין בזה שום צד דתי.

בן : סלח לי על השאלה המגונה, אתה מאמין באלוהים?

רטוש : אני אגנוסטיקן. אני סבור שאם יש אלוהים אז הוא נעלה מהשגת האדם ולכן לגבי האדם בפועל זה כאילו הוא איננו אפילו אם הוא ישנו.